

BART WALLET

HOOP EN WANHOOP

Joden in Amstelveen
1930-1970

AUP

BART WALLET

HOOP EN WANHOOP

Joden in Amstelveen
1930-1970

Amsterdam University Press

Inkijkexemplaar

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van de Stichting Amstelveen Oranje.

Afbeelding omslag: Officiële inwijding noodsynagoge aan de Charlotte van Montpensierlaan hoek Wolfert van Borsselenweg, 13 maart 1965. Foto Loopuit en Reichenfelt. Fotoarchief Gemeente Amstelveen.

Ontwerp omslag: Mijke Wondergem
Ontwerp binnenwerk: Margreet van de Burgt

ISBN 978 94 6372 947 5

NUR 694 | 716

© B. Wallet / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2026

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inkijkexemplaar

Inhoudsopgave

Woord vooraf	9
Introductie	11
<i>Amstelveen</i>	13
<i>Joden</i>	15
<i>Opzet</i>	18
<i>Dankbetuiging</i>	21
 DEEL I OPBOUW 1930-1940	 23
Inleiding	25
 1 Joden in Amstelveen	 29
<i>De uitbreiding van Amstelveen</i>	31
<i>De eerste generatie Amstelveense joden</i>	36
<i>Sociaal profiel</i>	43
<i>Spraakmakende nieuwkomers</i>	51
<i>Lokale participatie</i>	59
 2 Duitse joden in Nieuwer-Amstel	 65
<i>De Duitse joden als probleem</i>	65
<i>Nederland en de Duitse joden</i>	69
<i>De eerste vluchtelingen</i>	72
<i>Voortdurende vluchtelingenstroom</i>	79
<i>Sociaaleconomisch profiel</i>	86

3	Naar georganiseerd joods leven	95
	<i>Joden zonder gemeenschap</i>	95
	<i>Zelforganisatie</i>	100
	<i>De pioniers</i>	101
	<i>De Joodsche Vereeniging Amstelveen</i>	104
	<i>Een eigen synagoge</i>	108
	<i>Joodse activiteiten</i>	111
4	De joodse kwestie	114
	<i>Economische crisis en politieke onrust</i>	114
	<i>De NSB Nieuwer-Amstel</i>	116
	<i>Ideologische strijd</i>	122
	<i>De NSB-Nieuwer-Amstel en de joden</i>	126
	DEEL II ONDERGANG 1940-1945	133
	Inleiding	135
5	De oorlog begint	139
	<i>Naar een uitweg</i>	141
	<i>Omschakeling</i>	146
	<i>Joden na de capitulatie</i>	150
6	Isolement	155
	<i>Februaristaking</i>	157
	<i>Registratie</i>	160
	<i>Joods leven</i>	161
	<i>Arisering joodse bedrijven</i>	165
	<i>Joods onderwijs</i>	169
	<i>Verhouding tussen joden en niet-joden</i>	170
7	Naar een Amstelveen zonder joden	176
	<i>Joodse ruimtes</i>	176
	<i>De rode lijn van burgemeester Haspels</i>	177

<i>Roof</i>	180
<i>Gedwongen vertrek</i>	183
<i>Joden in Amsterdam en Amstelveen</i>	185
<i>Burgemeester Westendorff</i>	187
<i>Collaboratie en voortgaande roof</i>	190
8 Moordroutes	194
<i>De Holocaust in Nederland</i>	197
<i>Politieke kampen</i>	203
<i>Auschwitz</i>	204
<i>Sobibor</i>	211
<i>Theresienstadt</i>	212
<i>Bergen-Belsen</i>	213
<i>Tröbitz</i>	216
<i>Midden-Europa</i>	217
<i>Moord in veelvoud</i>	218
9 Routes van overleven	219
<i>Legale migratie</i>	221
<i>Vlucht</i>	223
<i>Gemengd huwelijk</i>	225
<i>'Ontjoodsen'</i>	227
<i>Onderduik</i>	229
<i>Collaboratie</i>	233
<i>Terugkeer uit de kampen</i>	235
<i>Routes van overleven</i>	236
10 Verborgten joden	241
<i>Een samenleving onder druk</i>	241
<i>De organisatie van onderduik</i>	242
<i>Tussen illegaliteit en legaliteit</i>	246
<i>Hongerwinter</i>	249
<i>Onderduik in Amstelveen</i>	251

DEEL III WEDEROPBOUW 1945-1970	253
Inleiding	255
11 De bevrijding	258
12 Terugkeer en rechtsherstel	263
<i>Terugkeer</i>	263
<i>Op zoek naar familie</i>	264
<i>Roof en rechtsherstel</i>	268
<i>Zuivering</i>	272
<i>Terug in de samenleving</i>	277
<i>Tussenperiode vol twijfel en onzekerheid</i>	279
13 Een nieuw joods centrum	281
<i>In de marge</i>	281
<i>Tussen Mokum en mediene</i>	283
<i>De Algemeen Joodse Vereniging Amstelveen e.o.</i>	288
<i>Een nieuwe synagoge</i>	291
<i>Een nieuwe geestelijk leider</i>	300
<i>Naar een eigen Joods Cultureel Centrum</i>	303
<i>Joods leven in een suburb</i>	306
Conclusie	309
Bronnen	316
Bijlage: Namen van joodse oorlogsslachtoffers uit Amstelveen	325
Noten	333
Index op persoonsnamen	353

Introductie

Amstelveen is tegenwoordig de tweede joodse plaats van Nederland. Na Amsterdam wonen hier naar schatting de meeste joden, met steden als Den Haag en Rotterdam als derde en vierde woonconcentraties. Alleen daarom al verdient joods Amstelveen een stadsbiografie. In Amstelveen is sprake van een rijkgeschakeerd joods leven. Dat komt onder meer tot uitdrukking in een drietal synagogen, met elk hun eigen kleur. Naast de orthodoxe Bankrassynagoge, die de traditionele Asjkenazische traditie volgt, is er een Portugees-joodse 'kleine Snoge'. Daarnaast is er nog de laagdrempelige, gemoedelijk orthodoxe 'CIZ-sjoel'. Deze is gevestigd in 'het enige joodse ziekenhuis van continentaal Europa', de Centraal-Israëlitische Ziekenverpleging (CIZ) die een joodse vleugel heeft in Ziekenhuis Amstelland. In het noorden van de stad is bovendien sinds een aantal jaren een liberaal-joodse begraafplaats te vinden.

Ondanks al deze tekenen van joodse vitaliteit en dynamiek, is er iets bijzonders met Amstelveen aan de hand. Een eigen joodse gemeente is er namelijk niet. De aanwezige synagogen en instellingen leunen allemaal op een Amsterdamse moederorganisatie, waar zij formeel onderdeel van uitmaken. Hierdoor heeft joods Amstelveen lang in de schaduw van Amsterdam gestaan en is in de samenleving relatief onzichtbaar gebleven. Amstelveense joden werden primair gezien als een verlengstuk van de Amsterdamse, iets wat versterkt werd door het feit dat in de praktijk veel Amstelveense joden door hun werk, familie en voor veel joodse voorzieningen ook steeds naar de hoofdstad bleven gaan. Pas in de laatste decennia worden de Amstelveense joden geleidelijk aan zichtbaarder en begint zich een eigen identiteit te vormen. Nog altijd is de relatie tussen Amsterdamse

en Amstelveense joden symbiotisch, maar de verhoudingen zijn gelijkwaardiger geworden. ‘Amstelveen’ laat van zich spreken.

In deze stadsbiografie staat centraal hoe het joodse leven in een zogenaamde suburb – een buitenwijk of voorstad – zich vanaf de jaren dertig heeft ontwikkeld. Dat geeft nieuwe inzichten in de omgang met etnische en religieuze diversiteit tussen joden, het samenleven van joden en niet-joden en de belangrijke rol van *Jewish agency* – joods handelen – in de vorming van joods gemeenschapsleven. Ook geeft dit boek inzicht in hoe de vooroorlogse periode, de oorlog en de naoorlogse periode met elkaar samenhangen, waar de continuïteit en discontinuïteit zit.

Dat Amstelveen nooit uitgroeide tot een volledig zelfstandige joodse gemeenschap, heeft alles met de geschiedenis te maken. Dat is overigens een relatief jonge geschiedenis in vergelijking met veel andere plaatsen, waar joden al in de zeventiende, achttiende of negentiende eeuw zich vestigden. De Amstelveens-joodse geschiedenis begint pas goed in de jaren 1930. Waar voor de meeste andere plaatsen de joodse geschiedenis in 1945 tot een abrupt einde kwam, gebeurde in Amstelveen iets verrassends: hier was niet alleen sprake van wederopbouw, maar ook van een steeds sterkere groei die uitmondde in de huidige veelzijdige joodse gemeenschap. Tussen die beginfase in de jaren 1930 en de wederopbouw na 1945 liggen de donkere oorlogsjaren. Ook Amstelveen onderging de nazistische politiek van isolatie, deportatie en uiteindelijke moord op haar joodse inwoners. Velen van hen vonden de dood, ver van huis in kampen in het toenmalige nazi-Duitsland en door Duitsland bezette gebieden. Daarnaast was er echter ook een relatief hoog aantal Amstelveense joden dat de oorlog wist te overleven, méér dan in veel andere plaatsen. De overlevingskansen voor joden waren in Amstelveen hoger dan elders.

De eigenheid van Amstelveen, die tot uitdrukking komt in de late start in de jaren 1930, de hogere overlevingskansen tijdens de jaren 1940-1945 en de groei nadien tot een grote, bloeiende joodse

gemeenschap, staat centraal in dit boek. Het wil de Amstelveense joden uit de schaduw van Amsterdam halen, maar op zo'n manier dat de nauwe band tussen de beide steden goed tot uitdrukking komt. Het is een verhaal dat laat zien hoe persoonlijke inzet, moed en doorzettingsvermogen steeds weer bepalend waren bij het leven, overleven en doorleven als joden in deze welvarende buurgemeente van Amsterdam. In stadsbiografieën van joodse plekken neemt dit verhaal van Amstelveen een bijzondere plek in, omdat het typerend is voor een 'voorstad' en laat zien hoe hier vergelijkbare demografische en culturele ontwikkelingen speelden als op veel andere plekken in Europa en de Verenigde Staten. Met de trek uit de oude joodse wijken en straten kreeg een nieuw 'normaal' vorm: het suburbane joodse leven. In de Nederlandse context is Amstelveen daarvan het beste voorbeeld.

Amstelveen

De naam is al een aantal keren gevallen: Amstelveen. Dat lijkt op het eerste gezicht een eenvoudige geografische aanduiding en verwijst naar een bestaande burgerlijke gemeente met helder omlijnde grenzen. De werkelijkheid is echter wat lastiger. De burgerlijke gemeente Amstelveen bestaat nog maar sinds 1964 en verving de oudere gemeente Nieuwer-Amstel, die als zodanig in 1795 was gevormd. In de gemeente Nieuwer-Amstel waren voor 1964 verschillende kernen: Amstelveen, Bovenkerk en Nes aan de Amstel. Naar de grootste, het 'dorp Amstelveen', werd in 1964 vervolgens de nieuwe 'burgerlijke gemeente Amstelveen' genoemd.

Nieuwer-Amstel was een al even dynamisch begrip. Aanvankelijk, in 1795, was het een zeer uitgebreide gemeente met grondbezit dat grensde aan de Amsterdamse grachtengordel. De verhouding met de Amsterdamse buurgemeente was complex. Met name de Amstel was al sinds de Gouden Eeuw een geliefde locatie voor de Amsterdamse elite om buitenhuizen te bouwen, waar zij met name

in de zomermaanden verblijf hielden. Met de groei van de Amsterdamse bevolking vestigden zich echter steeds meer inwoners en bedrijven op het grondgebied van Nieuwer-Amstel en ontstonden nieuwe wijken, die volledig gericht waren op Amsterdam, maar bestuurlijk onder Nieuwer-Amstel vielen. Om dat laatste duidelijk te markeren bouwde Nieuwer-Amstel nog in 1892 een prestigieus nieuw raadhuis aan de Amsteldijk, pal tegen de grens met Amsterdam aan. Ook het in 1888 gebouwde Concertgebouw bevond zich op het grondgebied van Nieuwer-Amstel, het Rijksmuseum markeerde de uiterste grens van de hoofdstad.

Al vroeg liet Amsterdam het oog vallen op het grondgebied van Nieuwer-Amstel en bepleitte de stad annexatie van grote delen, met name daar waar stedelijke wijken waren verrezen. Vanaf 1875 was annexatie een thema dat niet meer van de agenda verdween, hoeveel verzet en wrevel het ook opriep bij de bestuurders van Nieuwer-Amstel. Zij wilden de aan Amsterdam grenzende gebieden allerm minst kwijtraken, daar woonde het overgrote deel van de eigen bevolking en werd het belangrijkste deel van de belastinginkomsten geheven. Het verzet mocht echter niet baten en in een tweetal rondes moest Nieuwer-Amstel grote stukken grondgebied aan de noorderbuur afstaan. In 1896 werd de grens verlegd naar waar nu ruwweg de ring-Zuid loopt, waardoor wijken als de Pijp, Oosterparkbuurt en Oud-Zuid voor Nieuwer-Amstel verloren gingen. In 1921 kwam de tweede en laatste klap, waardoor wat later ‘Buitenveldert’ ging heten, verloren ging en de grens bij Kalfjeslaan kwam te liggen. In de burgerlijke gemeente die vervolgens overbleef woonden nog slechts 7.032 inwoners, waarbij de kern nu duidelijk in het dorp Amstelveen kwam te liggen. In die zin hing de naamswijziging van 1964 al sinds 1921 in de lucht.

Deze dynamische ontwikkeling van Nieuwer-Amstel maakt dat de burgerlijke gemeente met name in de periode voor 1896 de nodige ervaring had met joodse inwoners. Een deel van de oude, sinds 1714 bestaande, joodse begraafplaats Zeeburg bevond zich op haar

grondgebied en geregeld was er contact met de bestuurders en de ‘opziener’ – vanaf de achttiende eeuw iemand uit de familie Verduin – over zaken die rond de begraafplaats speelden. Bovendien was in 1892 in de Gerard Doustraat de synagoge van de vereniging Tesjoengas Jisroeil (Hulpe Israëls) gevestigd, voor het snelgroeiende aantal joden in de Pijp. Door de respectievelijke annexaties verloor Nieuwer-Amstel niet alleen veel grondgebied, maar ook vrijwel al haar joodse inwoners. Pas geleidelijk aan zou een nieuwe start gemaakt worden met vormen van joods leven in Amstelveen. Het is dát verhaal dat in dit boek wordt verteld.

Joden

Een zo mogelijk nog dynamischer categorie is het tweede belangrijke begrip: joden. Wie zijn dat, wie horen daarbij? In de negentiende en vroege twintigste eeuw was dat in veruit de meeste gevallen geen lastige vraag. Joden waren degenen bij wie in de burgerlijke stand onder het kopje ‘religie’ de afkorting ‘N.I.’ of ‘P.I.’ stond aangetekend: je was Nederlands-Israëlietisch of Portugees-Israëlietisch. Deze burgerlijke administratie kwam in grote lijnen overeen met de ledenadministratie van de formele joodse gemeenten. Amstelveen kende geen eigen joodse gemeente, maar in de negentiende-eeuwse reglementen was al vastgelegd dat de burgerlijke gemeente Nieuwer-Amstel behoorde tot het religieuze grondgebied van de Amsterdamse joodse gemeenten. Dat betekende in dit geval dat de burgerlijke gemeente Nieuwer-Amstel ‘N.I.’ of ‘P.I.’ op de persoons- of gezinskaart plaatste en de gegevens doorgaf aan de Nederlands-Israëlietische Hoofdsynagoge Amsterdam of de Portugees-Israëlietische Gemeente Amsterdam. De overgrote meerderheid van de Nederlandse joden, zo’n 95 procent, was Asjkenezisch en dus ‘N.I.’, slechts vijf procent behoorde tot de Portugees-joodse gemeente. In Amstelveen waren die verhoudingen al niet anders.

De aanduiding in het bevolkingsregister was vooral een formele zaak. Een flink deel van degenen die als joods geregistreerd stonden,

zagen zelden een synagoge vanbinnen. Vaak werden joodse tradities echter wel in familiekring tot op zekere hoogte in ere gehouden, uiteenlopend van de viering van diverse feesten en de belangrijkste *rites de passage*: besnijdenis, huwelijk en begrafenis. Vanaf het einde van de negentiende eeuw ontstond echter een kleine, maar wel groeiende groep joden die zich uit liet schrijven bij de joodse gemeenten en soms ook bij de burgerlijke stand hun religieuze aanduiding lieten schrappen en vervangen door ‘geen’. Dit betekende lang niet altijd dat zij hun joodse identiteit wilden ontkennen, maar vooral dat zij geen religieuze binding meer hadden met het jodendom, geen contributie meer wilden betalen of door een gemengd huwelijk met een niet-jood op een zijspoor terecht waren gekomen. In het Amstelveense geval is het van belang om al voor de oorlog beide groepen scherp in beeld te houden. Naast een heel aantal mensen die lid waren van NIHS of PIG, kende Amstelveen relatief veel niet-aangesloten joden. Hoezeer zij ook institutioneel op afstand van het joodse gemeenschapsleven mochten staan, vanaf 1940 was er ook voor hen geen ontkomen aan: de bezetter maakte hen (weer) formeel tot joden.

In de vooroorlogse periode is de definitie van wie erbij hoort, nog relatief overzichtelijk. De niet-aangeslotenen zijn vrijwel allemaal ooit nog lid geweest van een joodse gemeente of hun ouders waren dat. Iets lastiger ligt het met joden die zich hadden bekeerd tot een andere religie, meestal het protestantisme, soms het katholicisme. Hun zelfbeeld en sociale milieu werd vaak door hun nieuwe religieuze omgeving gestempeld, maar door anderen – ook in hun nieuwe geloofsgemeenschap – werden zij nog wel degelijk als joden gezien. De joodse gemeenschap, ondertussen, zag hen als ex-joden, hoewel hun halachische (joods-juridische) status complex was. In veel gevallen bleven ondertussen wel sociale en familiebanden bestaan. Ook in Amstelveen was een kleine groep van protestantse en katholieke joden te vinden.

Met de bezetting introduceerden de nationaalsocialisten een nieuwe, racistische definitie van jood-zijn. Het systeem van de Neu-

renberger wetten ging nu ook in Nederland gelden. Dat hield in dat biologische afkomst, niet religie of zelfidentificatie allesbepalend werd. Wie drie of vier joodse grootouders had, gold als een ‘voljood’, wie er twee had was een ‘halfjood’ en wie er één had, heette een ‘kwartjood’ te zijn. Deze nazistische benamingen hadden ook praktische implicaties: voor vol-, half- en kwartjoden golden verschillende regels. Terwijl alle ‘voljoden’ gedeporteerd moesten worden om de ‘eindoplossing van het joodse probleem’ – de *Endlösung der Judenfrage* – te ondergaan, konden half- en kwartjoden in Nederland in de meeste gevallen in Nederland blijven.

Na de Tweede Wereldoorlog is de nazistische definitie weer van de baan, maar dragen al de overlevenden de gevolgen daarvan wel hun leven lang mee. De oorlogservaringen gaan daarom voor veel joden ook een belangrijk onderdeel van hun identiteit uitmaken. Ondertussen ging de burgerlijke stand weer net als voor de oorlog de religieuze achtergrond van de Amstelveense burgers nauwgezet vastleggen. Dat zou zo blijven tot in de jaren 1970, toen na de protesten tegen de tienjaarlijkse volkstelling nieuwe privacywetgeving het vastleggen van dergelijke gegevens onmogelijk maakte. Ook de NIHS en PIG zetten hun ledenadministraties na de oorlog weer op, mede geholpen door de burgerlijke gemeenten. Hoewel veel joden hierdoor weer als ‘N.I.’ of ‘P.I.’ vermeld stonden en de joodse gemeenten beschikten over hun namen en adresgegevens, weigerde een aanzienlijk deel contributie te betalen of anderszins met de officiële gemeenschap mee te leven. Een groeiende groep, groter dan voor de oorlog, stond helemaal niet meer ingeschreven, onder meer uit angst voor een herhaling van de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Tegen die achtergrond is de vraag over wie dit boek nu precies gaat, zeker wat de naoorlogse periode betreft, een spannende. Ik kies er hier voor om me niet tot een normatieve of formele definitie te beperken, maar alle *first order* zelfdefinities serieus te nemen. Dat betekent in dit concrete geval dat iedereen die zich als joods defini-

eerde en daar op eens of andere wijze uiting aan gaf, daarin serieus genomen moet worden. Tegelijkertijd zal daaruit blijken dat er sprake is van zeer uiteenlopende invullingen van die joodse identiteit. In sommige gevallen was die louter door de oorlogsgebeurtenissen gekleurd, in andere gevallen kreeg de joodse identiteit een seculiere, culturele joodse invulling, en voor tal van anderen was die religieus, uiteenlopend van orthodox tot progressief en van Asjkenazisch tot Sefardisch. Hierdoor ontstaat op een *second order* niveau een gevarieerd en divers beeld van hoe Amstelveense joden in de naoorlogse periode hun joodse identiteit vormgaven, waar zij daarvoor hun inspiratie vonden en welke concrete consequenties dat voor hen had. Voor een deel zal hun invulling en interpretatie van jood-zijn elkaar overlappen, voor een deel geheel anders zijn en soms zelfs met elkaar in conflict. Niet een ‘essentie’, of dat nu etniciteit, religie, cultuur, oorlog, Israël of nog iets anders is, maar – naar Wittgenstein – ‘familiekenmerken’, een gedeelde geschiedenis, ervaringen en taal maken dat het mogelijk is om onderling – soms stevig – met elkaar in debat te gaan. Een helder omlinjnde, precies afgebakende ‘joodse gemeenschap’ is er daarbij niet, eerder een verzameling van heel veel individuele joden die – soms tijdelijk, soms levenslang – rond bepaalde thema’s elkaar vinden, dingen organiseren en naar buiten treden.

Opzet

Bewust is ervoor gekozen om dit boek niet te beperken tot de oorlogsjaren 1940-1945. Dat heeft ten minste drie redenen. Ten eerste, bij een studie van joden gedurende de oorlog valt alle nadruk op hun slachtofferschap. Wie jood is en in toenemende mate hoe hun leven eruitziet, wordt gedicteerd door anderen – de nazi’s. Het gevaar is hierbij groot om het perspectief van de bezetters ongemerkt over te nemen, zeker omdat een groot deel van het archiefmateriaal over deze periode bij de nazi’s en autoriteiten vandaan komt. Het joodse

perspectief, de joodse belevenissen, de joodse *agency* kost veel meer moeite om scherp te krijgen. Nadrukkelijk wil dit boek dat wél doen en daartoe is het van groot belang om de directe vooroorlogse periode erbij te betrekken. Wie de mensen zijn die slachtoffers worden gedurende de Sjoa, wordt duidelijk als er gekeken wordt naar hun vooroorlogse leven. Vanuit die kennis, wordt vervolgens duidelijk hoe zij ook tijdens de oorlog zelf zoveel mogelijk het roer over hun leven in eigen hand te houden, hoezeer dat ook door de nazi's steeds moeilijker werd gemaakt – en tenslotte onmogelijk.

Ten tweede, de vooroorlogse periode kent zijn eigen dynamiek die voor een deel van grote betekenis is om de oorlogsperiode te begripen en voor een deel de kiemen bevatten voor de naoorlogse fase. Het geheel eigen karakter van joods Amstelveen, de late start, de sociaaleconomische positie en het relatief hoge aantal Duits-joodse vluchtelingen vormen belangrijke elementen voor een goed begrip van de oorlogsperiode. Daarnaast is de vooroorlogse periode ook een ruimte geweest om te experimenteren met nieuwe vormen van joods leven, waar na 1945 weer aansluiting bij werd gezocht. De periode 1930-1940 moet daarom ook als de kraamkamer beschouwd worden voor het huidige joodse leven in Amstelveen.

Ten derde, een boek waarin geconcentreerd wordt op 1940-1945 kan gemakkelijk de indruk wekken dat het joodse leven nadien is opgehouden. Vaak worden lokale Sjoa-geschiedenissen gepresenteerd als het trieste laatste hoofdstuk van het joodse leven in ons land, de onvermijdelijke ondergang. Nu zijn inderdaad veel joodse gemeenten vrijwel volledig ten onder gegaan door de Sjoa. Toch is dat niet het hele verhaal. Een kleine groep overlevenden, zo'n 25 procent van de vooroorlogse gemeenschap, is desondanks met ongeëvenaarde krachten het joodse gemeenschapsleven weer gaan opbouwen. De Sjoa is voor het Nederlandse jodendom een zeer zwart hoofdstuk, maar uiteindelijk toch niet het laatste hoofdstuk geworden. Na 1945 is een bescheiden nieuw hoofdstuk geschreven. Zeker in het geval van Amstelveen, waar na 1945 op verrassende wijze bloeiend joods

leven ontstond, zou het een verkeerd signaal zijn om de wederopbouw buiten beschouwing te laten. Juist door de naoorlogse periode erbij te betrekken wordt de impact duidelijk van de moord op de joodse Amstelveners op hun nabestaanden, maar ook op de Amstelveense samenleving als geheel. De omgang met de herinnering aan de oorlog, het zoeken naar een nieuwe verhouding tussen joden en niet-joden en het opbouwen van een nieuw, levensvatbaar joods bestaan zijn daarom cruciale elementen van dit boek.

Gekozen is voor een periodisering van 1930 tot circa 1970. De reden daarvoor is dat in de danig verkleinde gemeente Nieuwer-Amstel van na 1921 eerst in de jaren 1930 het aantal joden begint toe te nemen, waaruit ook initiatieven tot gemeenschapsvorming voortkomen. Het eerste deel van dit boek concentreert zich op de fase van ruwweg 1930 tot aan de meidagen van 1940. In het tweede deel staat de oorlogsperiode, 1940-1945, centraal. Daarin wordt behandeld op welke uiteenlopende wijzen Amstelveense joden reageerden op de anti-joodse maatregelen en probeerden te zoeken naar een uitweg. Voor een belangrijk deel mislukte dat en betekende dat een wisse dood. Het laatste, derde deel, pakt de draad op bij de onderduikers die uit hun schuilplaatsen naar boven komen en samen met het handjevol overlevenden dat uit de kampen terugkeert, hun plek zoeken in het naoorlogse Amstelveen. Die geschiedenis wordt tot circa 1970 getraceerd, als in 1969 een nieuwe synagoge wordt ingewijd – een symbool van een gemeenschap die een vaste plaats gevonden heeft in de stad.

Dit boek is een zogenaamde joodse stadsbiografie, waarin de dynamiek in kaart wordt gebracht tussen een stad of gemeente en haar joodse inwoners. Amstelveen is een bijzondere plek omdat hier in relatief korte tijd een aanzienlijke joodse gemeenschap is ontstaan, die veel eigenschappen heeft die specifiek zijn voor ‘voorsteden’ elders in Europa, maar in Nederland uniek is. Wat maakt Amstelveen zo aantrekkelijk voor joden? Hoe hebben joden hier vormgegeven aan hun joodse identiteit? In die wisselwerking ontvouwt zich de

geschiedenis van de Amstelveense joden tussen 1930 en 1970. Ondertussen betekent dit ook dat lang niet alle verhalen van de Amstelveens-joodse families hier verteld kunnen worden. De nadruk ligt op de grote ontwikkelingen, met illustratieve persoonlijke verhalen en getuigenissen.

Dankbetuiging

Binnen de stichting Amstelveen Oranje leefde al langer het idee dat er meer aandacht moest komen voor de oorlogsgeschiedenis van de Amstelveense joden. Hoewel Amstelveen inmiddels een grote joodse bevolkingsgroep kende, was er nauwelijks aandacht voor de impact van de Holocaust op de lokale gemeenschap. Daar moest verandering in komen – met een monument, maar ook met een boek. Met die vraag kwam de stichting bij mij, op een moment waarop ik steeds meer zag hoe de oorlogsgeschiedenis niet losgemaakt kan worden van de bredere joodse geschiedenis. Met mijn voorstel om de periode 1930-1970 als periodisering aan te houden, ging de stichting al snel akkoord.

Gedurende het hele proces heeft een meeleesgroep gefunctioneerd waarin lokale expertise was verankerd. Zonder de anderen tekort te doen, was Hugo van der Kooij daarin de drijvende kracht. Zijn visie en doorzettingsvermogen zorgde ervoor dat het project tot een goed einde kwam. David Serphos was van niet minder belang, onder meer doordat hij interviews afnam van de laatste overlevende Amstelveense joden uit de (voor)oorlogse periode. Julie Weijers zorgde voor ondersteuning bij het archiefwerk. Zij allen lazen ook de teksten mee, samen met Anneke Bulk en David Metz. Hun feedback met gevoel voor de *couleur locale* was bijzonder behulpzaam en heeft mij op beslissende momenten verder geholpen.

In het kader van dit boek heb ik contact gehad met veel families van wie delen van hun familiegeschiedenis hierin terug te vinden zijn. Hun vertrouwen was van groot belang. Ook Amstelveense bur-

gers toonden hun betrokkenheid en droegen materiaal en suggesties aan. Collega's deelden genereus hun inzichten en materiaal. Zonder volledig te kunnen zijn, dank ik Mart Benders, Josje Calff, Bert Jan Flim, Tom Fürstenberg, Leo van Geuns, Martha Heidenheim, Bob Horowitz, Rosa de Jong, Mendel Katzman, Stan Meuwese, Marcel Mock, Martin Polak, Robin te Slaa, Sarah Snow, Frits Suer, Peter Tammes, Roland Vos, Sietske van der Veen, Channa Walvisch z¹ en Margriet Winnink-Dasberg. Tal van archiefmedewerkers zorgden dat ik de juiste documenten in handen kreeg. Willemijn Paijmans zorgde voor contacten binnen de gemeente Amstelveen, terwijl burgemeester Tjapko Poppens en wethouder Herbert Raat met regelmaat hun inhoudelijke betrokkenheid toonden. Bij de uitgeverij Amsterdam University Press was direct enthousiasme voor dit project en ik dank Anja van Leusden en haar team voor de uitstekende begeleiding. De hulp en betrokkenheid van zoveel mensen heeft dit tot een inhoudsvol boek gemaakt. Uiteraard ligt de eindverantwoordelijkheid voor de tekst geheel bij mij.

Amsterdam, 6 januari 2026

Bart Wallet

HOOFDSTUK 2

Duitse joden in Nieuwer-Amstel

In de jaren dertig vonden tienduizenden Duitse joden een heenkomen in Nederland – een deel met het doel om vervolgens door te reizen naar andere bestemmingen, een deel om hier te blijven. Ook in Amstelveen vestigde zich een steeds groter aantal joden uit Duitsland, Oostenrijk en het Duitstalige deel van Tsjechoslowakije. Wie waren dat en welke plek namen zij in Amstelveen in? En welke inzichten geeft een lokaal perspectief op de Duits-joodse vluchtelingen in Nederland?

De Duitse joden als probleem

Op 30 januari 1933 besloot de conservatieve Duitse president Paul von Hindenburg om Adolf Hitler, de leider van de grootste partij in het parlement, de Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, te benoemen tot rijkskanselier. Hindenburg en de conservatieve elites dachten dat zij Hitler en diens extreemrechtse partij gemakkelijk naar hun hand konden zetten, om zodoende zelf de macht naar zich toe te trekken. Het bleek precies omgekeerd te gaan. Zodra Hitler rijkskanselier was geworden, begonnen de nazi's met het gestage uitrollen van hun politieke programma. Kern daarvan was dat de bestaande democratie om zeep werd geholpen en Duitse staat en nazipartij steeds meer samen te laten vallen. De sociaaldemocratische, communistische en christendemocratische partijen werden

als bedreiging gezien en verboden. De grondwet werd buiten werking geplaatst en politieke tegenstanders opgesloten in concentratiekampen. Al binnen een jaar tijd had het Hitler-regime laten zien waar het voor stond.¹

Dat gold niet minder voor het beleid ten aanzien van de joden. Voor wie de moeite had genomen om Hitlers programmatische autobiografie en politieke pamflet *Mein Kampf* (1925-1927) te lezen, had begrepen dat voor de nieuwe rijkskanselier de joden het gevaar bij uitstek belichaamden voor het nieuwe nazi-Duitsland.² Centraal stond daarbij de zogenaamde dolkstootlegende: Hitler geloofde dat Duitsland de Eerste Wereldoorlog alleen maar had verloren doordat het land niet alleen tegen vijandige landen van buiten moesten strijden – Frankrijk, Groot-Brittannië, Rusland en de Verenigde Staten – maar ook nog eens van binnenuit werd aangevallen. De joden waren deze binnenlandse vijand, die samenwerkten met de buitenlandse vijanden en zo tot de val van Duitsland hadden geleid. Zo kon hij betogen dat de joden de bron waren van alle ongeluk. Die ideeën ontwikkelden zich verder in de vorm van een complottheorie waarbij Duitsland zich geconfronteerd zag met twee ideologisch zeer uiteenlopende vijanden: enerzijds de communistische bolsjewieken, anderzijds de Angelsaksische kapitalisten. Hoezeer die beide ideologieën op het eerste gezicht ook lijnrecht tegenover elkaar stonden, volgens Hitler was dat slechts schijn. Communisme en kapitalisme waren namelijk twee instrumenten in de handen van de joden, die via revoluties, uitbuiting en zelfverrijking erop uit waren de bestaande wereldorde te ontwrichten en overal aan de touwtjes te trekken. De Duitse joden waren in Hitlers ogen geheel verweven met dit grote complot tegen Duitsland. Zij konden ogenschijnlijk goede, patriottische Duitsers zijn en trots de ridderordes dragen die zij in de Eerste Wereldoorlog hadden verkregen – maar in werkelijkheid was iedere jood – man, vrouw of kind – ten diepste een vijand van Duitsland.³

Daar kwam nog iets bij: jood was niet alleen degene die actief betrokken was bij de joodse gemeenschap, naar de synagoge ging en

HOOFDSTUK 4

De NSB Amstelveen en de joodse kwestie

In dezelfde wijken als waar de Nederlandse en Duitse joden in meerderheid zich vestigden, was ook een belangrijke concentratie van Amstelveense NSB'ers te vinden. Wie waren zij en hoe stonden zij tegenover hun joodse medeburgers? In dit hoofdstuk worden de ontwikkeling en de ideologische visie op het jodendom van de Amstelveense NSB in kaart gebracht, waarbij ook specifieke aandacht is voor hoe joden en NSB'ers elkaar troffen in wijken als Randwijck en Elsrijk. Ook hier toonden de Amstelveense joden weer hun *agency*: zij volgden de opkomst van de NSB kritisch en keerden zich actief tegen het antisemitisme.

Economische crisis en politieke onrust

De jaren dertig waren voor de gemeente Nieuwer-Amstel een decennium van sterke groei: de bevolking nam met niet minder dan 50% toe.¹ Dit vond echter plaats tegen de achtergrond van een landelijke economische crisis. De bron daarvan lag in de internationale beurskrach van 1929, die wereldwijd tot verslechterde economische omstandigheden leidde. De Nederlandse regering besloot om in reactie daarop, in tegenstelling tot andere landen, de munteenheid niet te devalueren en vast te houden aan de zogenaamde 'gouden standaard'. De 'gouden standaard' zorgde voor een koppeling tussen de eigen valuta en de waarde van het goud en verschaft daardoor

feitelijk vaste wisselkoersen tussen de verschillende deelnemende valuta. Terwijl landen die de binding aan de ‘gouden standaard’ loslieten, sneller uit het dal wisten te kruipen, bleven de Nederlandse producten op de wereldmarkt veel te duur en werd het herstel aanzienlijk vertraagd. Economisch herstel begon zich pas aan het einde van de jaren dertig af te tekenen, geruime tijd nadat ook de Nederlandse regering als laatste wereldwijd overstag ging en de koppeling met de ‘gouden standaard’ losliet. Dat was in 1936, toen de dreiging van een nieuwe wereldoorlog zijn schaduwen al vooruitwierp.³

De economische crisis zorgde voor hoge werkloosheidspercentages en veel armoede, vooral onder het toch al kwetsbare stedelijke proletariaat. Extra pijnlijk was dat de regering zich bovendien genooddaakt zag om tal van bezuinigingen door te voeren, onder meer kortingen op de werkloosheidsuitkeringen. Dit leidde tot maatschappelijke onrust, onder meer zichtbaar in het Amsterdamse Jordaanoproer van werklozen in 1934. Daarnaast zorgde de economische crisis voor een versterking van de politieke flanken. Hoewel vrijwel het hele decennium rechtse kabinetten onder leiding van de antirevolutionair Hendrikus Colijn – broer van de vroegere Amstelveense burgervader Arie Colijn – in het zadel zaten, was er veel protest. Dat uitte zich aan de linkerzijde door een versterking van het communisme en andere radicaallinkse partijen, zoals de Onafhankelijke Socialistische Partij. In hun analyse vroeg de crisis om niets meer en niets minder dan de klassenstrijd. Aan rechterzijde mobiliseerde de kritiek zich in allerlei bewegingen die zich door het internationale fascisme en nationaalsocialisme lieten inspireren. De belangrijkste daarvan was, sinds 1931, de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland (NSB) onder de ‘Algemeen Leider’ Anton Mussert. De analyse van de NSB was dat het systeem van de parlementaire democratie deel van het probleem was, dat vervangen diende te worden door een autocratisch bestuur en een corporatieve indeling van de samenleving. Niet het individu, zoals in het liberalisme, moest de basis van de ordening van de samenleving zijn, maar

het volk als geheel. De volksidentiteit diende versterkt te worden en zo de onderlinge solidariteit. Dat kon alleen als het volk verenigd was onder een 'sterke man', een krachtige leider.³

Terwijl landelijk in 1936 niet minder dan 11,9% van de beroepsbevolking werkeloos was, waren de cijfers in Nieuwer-Amstel een stuk positiever. Op een beroepsbevolking van iets minder dan 5.000 waren in 1936 slechts 310 werkzoekenden.⁴ De kwetsbaarste groep, het proletariaat, was in de gemeente nauwelijks vertegenwoordigd. Degenen die in Amstelveen vooral werkloos raakten waren de landarbeiders, bouwvakkers en metaalbewerkers. Zij moesten vanaf 1932 tweemaal per dag stempelen op het gemeentehuis van Nieuwer-Amstel. De relatief bemiddelde gemeente Nieuwer-Amstel was geneigd om haar werklozen wat genereuzer dan buurgemeenten te bedelen, hoewel het daarover door de minister op de vingers werd getikt. Doordat Nieuwer-Amstel een groeiplaats was, waren er relatief veel bouwprojecten, waar werkzoekenden hun geluk konden beproeven. Bovendien bood ook de aanleg van het 'Amsterdamse Bos', dat aan het einde van het decennium begon, voor sommigen werk. Over het geheel genomen was Nieuwer-Amstel, in tegenstelling tot buurgemeente Amsterdam, een plaats waar de crisis slechts bij een relatief klein deel van de bevolking gevoeld werd.⁵

De NSB Nieuwer-Amstel

De politieke polarisatie ging de groeigemeente echter niet voorbij. Die was vooral op rechts te vinden, want communisten en andere radicaallinkse groepen konden in de gemeente nauwelijks wortelen. De NSB, daarentegen, kwam er snel op en verwierf een vaste aanhang. Gedurende de jaren dertig werd het lokale politieke debat mede bepaald door de NSB, die meer dan welke andere partij ook propaganda-avonden organiseerde, op straat marcheerde en met de eigen bladen colporteerde. Die zichtbaarheid zorgde niet alleen voor een relatief forse aanhang, maar ook voor weerstand en verzet.

Amstelveen geldt vandaag als de tweede joodse plaats van Nederland, met een rijk en veelzijdig gemeenschapsleven. Opmerkelijk genoeg is deze gemeenschap relatief jong: haar wortels liggen in de jaren dertig. In deze joodse stadsbiografie reconstrueert Bart Wallet de ontstaansgeschiedenis van joods Amstelveen en onderzoekt waarom juist hier een bloeiende gemeenschap kon ontstaan en voortbestaan. Hij belicht de bijzondere dynamiek van een voorstad, waar joodse identiteit en sociaaleconomische kansen samenkwamen. Duits-joodse vluchtelingen en Nederlandse joden werkten daarbij nauw samen. De hoop van het nieuwe joodse leven sloeg om in wanhoop in de oorlogsjaren. Dit boek toont de 'moordroutes' en de 'routes van overleven' die de Amstelveense joden aflegden.

In de naoorlogse periode leidden de komst van plattelandsjoden en de trek van joden uit Amsterdam tot een opmerkelijke wederopbouw. Terwijl in heel Nederland joodse gemeenten de deuren moesten sluiten, bruiste het joodse leven in Amstelveen. Zo ontstaat een indringend portret van een gemeenschap die geleidelijk aan uit de schaduw van Amsterdam kroop en een geheel eigen weg vond.

BART WALLET is hoogleraar Joodse Studies: Vroegmoderne en moderne joodse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

